

עובר כל גבול

ששון סומך

הערבית כשפה יהודית

המשך מגיליון קודם

ובלשונה. מי שירצה להעמיק חקר ביצירות אלה עשוי לגלות תכנים יהודיים בין השיטין, אך לא ימצא שם שמות יהודיים עם תכניים אופייניים ליהודי המקום.

בשנים 51-1950 הוטסו רוב רובם של יהודי עיראק לישראל, ומרביתם נותרו בה. גם יהודי הארצות הערביות האחרות הגיעו לישראל בראשית שנות המדינה. מקהילות אלה קמו סופרים ומשוררים חשובים לרוב, הכותבים עתה בלשון העברית. הם כוללים מספרים כסמי מיכאל ושמעון בלס, שלפני בואם ארצה ובשנותיהם הראשונות בה, בראשית דרכם, כתבו ערבית. אחרים כגון הסופר אלי עמיר והמשוררים רוני סומך ואמירה הס הגיעו לישראל בנעוריהם או בילדותם. לפיכך הם כותבים עברית, אך רקעם היהודי-ערבי ניכר בשירתם ובסיפוריהם.

ולגבי הכתיבה בערבית ממש - בשנות השבעים והשמונים (כלומר שלושה עשורים לאחר בואם של יהודי עיראק לישראל), חלה התפתחות בלתי צפויה ובהחלט מפתיעה. שני מספרים פוריים ומוכשרים כותבי ערבית, וערבית בלבד, הופיעו בזירה הספרותית בארץ. המפתיע ביותר אינו מועד הופעתם בלבד אלא עצם העובדה שיצירתו של כל אחד מהם עלתה בכמותה ובגיוונה על מה שכתבו רוב הסופרים היהודים בערבית במאה העשרים, כולל אלה שחיו בעולם הערבי רוב ימיהם. יצוין שבשנות השמונים והתשעים, כלומר בשנים שבהן פרסמו שני הסופרים החדשים האלה את עיקר יצירתם, כבר התרחקו רוב היהודים שהגיעו מעיראק מהלשון הערבית וחדלו לקרוא בה, באמצע את העברית כלשון חיים וספר, כך שהקהל העיקרי שיכול היה לצרוך את יצירתם הערבית של שני הסופרים נעלם מהאופק. לעומתם, האזרחים הפלסטינים של מדינת ישראל, שהוסיפו, כמובן, לדבר ולקרוא ערבית, לא נמשכו לקרוא יצירות שלא עסקו בבעיותיהם וחייהם, והלוא אז קמו בקרבם כותבים משלהם כגון אמיל חביבי, מחמוד דרוויש וסמיה אל-קאסם, ששיקפו ביצירתם את עולמם של הפלסטינים הישראליים. לפיכך ניתן לקבוע, למרבה הצער, כי שני הסופרים שמדובר בהם כאן היו סופרים ללא קהל קוראים. ספריהם נדפסו בישראל, בדרך כלל על חשבון הסופרים עצמם, ורק מתי מעט טרחו לקנות את ספריהם ולקוראם. וגרוע מכל - כתביהם הושפעים והמיוחדים לא זכו לתהודה ביקורתית ראויה בתקשורת ובעולם הספרות. רק בשנים האחרונות, כאשר אחדים מספריהם הגיעו לקוראים עיראקים בעיראק עצמה או באירופה, רק אז יכלו סופרינו לשמוע חוות דעת נלהבות על יצירתם, אך זה קרה בימיהם האחרונים, ממש ערב פטירתם.

אעבור כעת לומר דברים אחדים על חייהם ויצירתם של שני הסופרים האלה, יצחק בר משה (1927-2003) וסמיר נקאש (1938-2004). שניהם נולדו בבגדאד והגיעו ארצה בשנת 1950. בר-משה היה בן 23 בהגיעו והועסק במשך שנים רבות בשידורים הערביים של מדינת ישראל. בשנת 1968 התמנה כעורכו הראשי של היומון הערבי הרשמי 'אל-אנבא' שהופיע בירושלים. בשונה מסופרים אחרים שהגיעו מעיראק, לא נודע בר-משה כמספר ולא כפעיל בחוגים תרבותיים עד 1972,

במצרים התקיימו במאות האחרונות שתי קהילות יהודיות שונות: הרבנים והקראים. שתי קהילות אלה פעלו זו לצד זו עד לחיסולה של יהדות מצרים באמצע המאה העשרים. הקהילה הגדולה והדומיננטית היתה זו הרבנית. היא היתה מורכבת ברובה מיהודים שהיגרו למצרים מארצות שונות, ששייכות היו לאימפריה העות'מאנית וכן מיהודים שהגיעו ממזרח אירופה שאף הם הגיעו במאה התשע-עשרה. לשון הדיבור והכתיבה העיקרית של מרבית בני הקהילה הרבנית במצרים היתה הצרפתית, ובלשון זו קמו סופרים יהודים מצרים חשובים כגון אדמונד ז'אבו. רוב היהודים האלה ידעו ערבית רק במידה זעומה, וגם אם אחדים מהם התבלטו בעולם המוזיקה והאמנות בארץ מושבם, הרי שמקרבם לא צמחו אנשי רוח רבים שהשתתפו בחייה האינטלקטואליים של מצרים המודרנית. לעומתם בני הקהילה הקראית היו מצרים בכל רמ"ח אבריהם, ולשונם היתה ערבית לאורך השנים. מתוך הקהילה הקראית קמו סופרים ומשוררים כותבי ערבית ובהם מוראד פרג, משורר, מסאי ולקסיקוגרף, ששאף לתרגם את ספרי המקרא בצורת שירה ערבית שקולה וחרוזה; וכן התפרסמו כותבי עת תרבותיים בלשון הערבית שנערכו בידי משכילים קראים. אחרון הסופרים הקראים, מוריס שמאס, הגיע ארצה בשנות החמישים והוסיף לכתוב ולפרסם בארץ בערבית עד לשנים האחרונות. בסוריה-לבנון ובארץ ישראל המנדטורית נמצאו יהודים צעירים שכתבו ערבית עד אמצע המאה העשרים, ובהם אסתר מויאל שהלכה לעולמה ביפו שנים אחדות לאחר קום המדינה. המצב בארצות המגרב ובתימן היה שונה. בארצות אלה היתה רכישת הערבית הספרותית איטית מאוד ובזירה שלטה הערבית היהודית המדוברת.

כמובן, הערבית היהודית הוסיפה להתקיים במוסדות החינוך המסורתיים יותר, אך ניתן לסכם ולומר שבמרוצת המחצית הראשונה של המאה העשרים התחוללה בהקשר של השפה הכתובה תפנית יסודית מהערבית היהודית לעבר מה שאני קורא לצורך הדיון הזה - "ערבית-ערבית". בשנות העשרים, השלושים והארבעים הופיע מגוון עשיר של סופרים ומשוררים, מספרים ומסאים יהודים. הם כתבו ערבית-ערבית וכיוונו את יצירתם לקורא הערבי הכללי ולא דווקא לזה היהודי. נושאים בעלי אופי יהודי מובהק לא משכו את הסופרים היהודים האלה כנראה מחשש שייראו כסופרים "קהילתיים" ולא דווקא כסופרים הפועלים בהקשר הכללי-לאומי. בעשורים האלה הופיעו בעיראק סופרים כמורד מיכאל (1906-1986), אנואר שאול (1904-1984), מאיר בצרי (1911-2006), שלום דרוויש (1919-1999), יעקוב בלבול (1920-2003) ואחרים. הם התבלטו בעיראק ומחוצה לה כסופרים חדשנים עד כדי כך שהסופר הלבנוני ד"ר סוהייל אידריס הגיש עבודת דוקטור לאוניברסיטת הסורבון, שבה קבע ששלום דרוויש, סופר יהודי בגדאדי שפרסם שני קובצי סיפורים קצרים בתחילה שנות הארבעים, הוא המספר העיראקי המצטיין ביותר בתחום הסיפורת. אני חוזר ומדגיש בנקודה זו שדרוויש ועמיתיו שהוזכרו זה עתה, חדלו למעשה להיות סופרים יהודים-ערבים, שכן הם העדיפו שלא להשתמש ביסודות יהודיים בתוכן כתיבתם

ממתק אהוב

לאלכסנדר פן

'חתיך' הפיטנים, אפולו,
'אליל פן', אגרוֹפֶן־מקצוען,
פֶּרַח השוֹבֵר לֵב אֲלִילוֹת 'רוביניוֹת'
בְּסִיטוֹנוֹת וְלִיחִידִים:

לוּ מִכָּהֵן נִחְסַכְתָּ,
וְעַל דְּבֶשׂ דְּמָה צְפִיתָ –
עַל גְּבֻעוֹת 'שִׁיד־אֲבָרְק'
סוֹס לְהִדְהִיר, אֹפְנוֹעַ לְהַרְיֵץ,
לֹא כְרוֹת־רִגְלֵךְ סִגְלָתָ;

עִם כּוֹסֶה וְכַעֲסִיךָ אִזְ הַשְּׂאֲרָתָ,
וְיָשׁוּב לְעֵד עָלֶיךָ כְּסָאָךְ
כְּשֶׁמְאַלֵּן 'שְׂרוּף' נוֹתְרָתָ...

עֲרַפְלִית מַחִית, נִים וְלֹא נִים,
מַחְשְׁבוֹת חוֹלְפוֹת עָלַי מִמֶּתֶק אֶהוֹב:
דְּמִיָּן: אֵל גַּעַת!
וְלַעוֹלָם זָכֹר: אֵיזְהוּ גְבוּר?
הַכּוֹבֵשׁ אֶת מֶתֶקוֹ!

למתוק נצרך האדם

שְׁפַל הַרוּחַ, עֲרַפְלוֹ הַחוּשִׁים,
אָבֵד נַעַם הַחַיִּים:
כְּמִיָּהָ בִלְתֵי נִשְׁלֹטֵת לְנֶסֶךְ שׁוֹקוֹלֵד,
לְמֶתְקוֹ שֶׁל דְּבֶשׂ, לְשִׁכְרוֹן חוּשִׁים,
לְטַפַּת אוֹיְפוּרִיָּה;

לְמֶתוֹק, וְלוֹ לְמֶלְאכּוֹתַי,
נִצְרָךְ אָדָם דְּבַר יוֹם בְּיוֹמוֹ,
קִבְעוּ הַיּוֹרְטֵמָנִים לְעֵד.

מר ריח העפר

לְעֵץ הַהֶדֶר רִיחַ מְשֻׁכֵּר,
לְנֹרֵד – רִיחַ מְבֻשָּׂם,
לְנִרְקִיס – רִיחַ מְמַתִּיק,
וְלְדֶשָׂא?
שְׂאֲרִיחוֹ מְעַלְיוֹ אוּ מִצְדָּדָיו?

רַק לְכִשְׂאֲרַחְרוֹ מִתְחַתָּיו
אֲנֹכַח כְּמָה מֵרִיחַ הָעֶפֶר;
אִזְ כִּבֵּר אַחַדֵּל מִלְּמַתְק...

מתוך הספר *מנגד אראה מתוק*
העומד לראות אור בספרי 'עתון 77'

כלשון ראשית. וכך התחיל לכתוב בערבית, ורק בה, ובשנת 1971, שני עשורים לאחר הגיעו ארצה, פרסם את קובץ סיפוריו הראשון אל-חטא (המשגה). בשנים שלאחר מכן פרסם לא פחות מתריסר ספרים - רומנים, קובצי סיפורים ומחזות. במותו בשנת 2004 הותיר אחריו כתבי יד אחדים שלא ראו אור בחייו. סיפוריו של נקאש משקפים רקעים שונים ודמויות מרובות. לפחות במחצית מספריו מופיעות בעמוד השער המילים "סיפורים עיראקיים". ואכן בספרים אלה הדמויות אינן רק עיראקיות מכף רגל ועד ראש, אלא הן מדברות בלשון הטבעית שלהן: המוסלמים מדברים בדיאלקט שלהם והיהודים בדיאלקט היהודי המיוחד של בגדאד. ומכיוון שלדיאלקטים השונים אין שיטת כתיב מקובלת, היה על נקאש לעמול קשה כדי למצוא פתרונות אורתוגרפיים שיש בהם להעביר את דרכי דיבורים של היהודים והמוסלמים, וכן סיטואציות שבהן אחד הדוברים יהודי והשני מוסלמי. הוא קבע דרכים טכניות חדשות במטרה להתמודד עם שאלות לשוניות אלה, דרכים מייגעות גם בעבור בתי הדפוס שטרחו בהדפסת הספרים וגם בעבור המחבר שנאלץ להשקיע עבודה סיופית בהגהה. נוסף לכל אלה הנהיג סמיר נקאש חידוש שלא היה קיים לפניו: הערות שוליים שבהן הוא מתרגם ללשון הערבית הסטנדרטית את כל הדיאלוגים הנאמרים בשני הדיאלקטים הבגדאדיים. ספריו שבהם הדמויות היהודיות מדברות בלהג היהודי הבגדאדי, הקרוי דיאלקט קלתו, הם ככל הנראה ההתגלויות האחרונות של הדיאלקט הזה, שכן שוב אין הוא לשון דיבור טבעית בשום קהילה לשונית. וכך כ־1500 שנות דיבור ערבי־יהודי וכמעט כמניין השנים הזה של כתיבה יהודית ערבית חלפו - עברו מן העולם וקשה לחזות אפשרות שבה תקום לתחייה הערבית היהודית.

שבה פרסם לפתע את קובץ סיפוריו הראשון *זרא אל-סוד* (מאחורי הגדר). בשנים שלאחר מכן התגלה האיש כסופר פורה ופרסם לא פחות מעשרה קובצי סיפורים, וכן פרסם ארבעה ספרים בעלי אופי אוטוביוגרפי. כל הספרים האלה נכתבו בערבית. כתביו האוטוביוגרפיים מספרים משהו מהחוויות שחווה בעיראק, אך רוב סיפוריו הקצרים אינם מגלים עניין רב באופקים עיראקיים, יהודיים-ערביים או ישראלים, ובהחלט ניתן לאפיין את תוכנם הדומיננטי כאנושי-כללי, ללא ספציפיות לוקאלית מוחשית. כפי שניתן להסיק משמות הגיבורים, הרקע הגיאוגרפי ולשון הדיאלוג ביצירותיו של בר-משה, רוב סיפוריו מתרחשים במרחב "נייטרלי". רבים מגיבוריו יכולים להיות יהודים, ערבים או משהו אחר. המבנה והתמות ברבים מסיפוריו הם "דיאלוגיים", הבנויים ביסודם מדו-שיח בין שתי דמויות או, לעתים קרובות, דמות אחת, מעין ויכוח בין שני חצאיה של דמות יחידה. הנושאים האופייניים לסיפוריו הם ילדות, אהבה ומערכות יחסים בין אישיות. מעט מאוד תמצא בסיפוריו תמות ערביות-יהודיות או יהודיות או ערביות מפורשות. ספרו האחרון, *שני ימים ביוני*, שהופיע זמן קצר לאחר מותו, מתאר במבט אישי את מוראות הפרהוד, כלומר יום הפרעות ביהודים. שונה המצב אצל סמיר נקאש. כאמור הוא נולד בבגדאד והגיע ארצה בהיותו בן שלוש-עשרה בלבד. שליטתו בלשון הערבית ובספרותה לא יכלה להיות נרחבת בבואו לארץ. ילדים בגילו נקלטו בחוויית הארץ ובלשונה ואפילו שכחו בהדרגה את לשון מוצאם. לא כך סמיר נקאש! מנוי וגמור היה עמו להשלים את ידיעותיו בערבית ובתרבותה ולקרוא בשפה זו ספרים רבים ככל האפשר. את הלשון הערבית לא אבה לאמץ